

Περίληψη:

Στο παρόν άρθρο σχολιάζεται το θέμα του θανάτου σε ενδεικτικά βιβλία παιδικής λογοτεχνίας και ειδικότερα αυτά που απευθύνονται σε μικρές ηλικίες παιδιών. Η προσέγγιση που ακολουθείται επιδιώκει να δείξει ποιες ψυχολογικές αντιδράσεις που συνδέονται με τις διαδικασίες ή φάσεις πένθους φαίνεται να αποτυπώνονται λογοτεχνικά στο σώμα των βιβλίων που συμπεριλάβαμε. Μας ενδιαφέρει να εστιάσουμε στις διαδικασίες αυτές για να δούμε πώς μεταμορφώνονται σε λόγο λογοτεχνικό που ταυτόχρονα όμως ασκεί και λειτουργίες ανακουφιστικές, κατευναστικές, κοινωνικοποιητικές ή και πληροφοριακές στο μικρό παιδί γύρω από το γεγονός του θανάτου.

Λογοτεχνικές απεικονίσεις του θανάτου σε βιβλία για παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας¹

Ντόλατζα Ελένη

1. Η συντομευμένη αυτή μορφή διπλωματικής πτυχιακής εργασίας, που εκπονήθηκε στο ΤΕΑΠΗ του Πανεπιστημίου Αθηνών, έγινε υπό την καθοδήγηση τη Μένης Κανατσούλη, επιβλέπουσας καθηγήτριας.

Όλοι μας έχουμε βιώσει ή θα βιώσουμε στο μέλλον καταστάσεις απώλειας όπως ο θάνατος. Από τη στιγμή της γέννησής μας γνωρίζουμε ότι τόσο η δική μας ζωή, όσο και των άλλων έμψυχων όντων, έχουν ημερομηνία λήξης. Ο θάνατος είναι ένα από τα θέματα που αντιμετωπίζονται ως ταμπού στο χώρο της παιδικής λογοτεχνίας και γενικότερα στην κοινωνία. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις στις οποίες αποτελεί το κύριο θέμα ποιήματος ή διηγήματος, ενώ ακόμα περισσότερο σπάνια είναι τα αυτοτελή εικονογραφημένα παιδικά βιβλία και μυθιστορήματα για παιδιά και νέους τα οποία στοχεύουν σε αυτό που έχει ονομασθεί από παλιά «μελέτη θανάτου» (Μπαρτζής, 2002:168). Η αισιόδοξη διάθεση, το ευχάριστο τέλος και η προοπτική της ελπίδας αποτελούν βασικές αρχές που λαμβάνει σοβαρά υπόψη του κάθε συγγραφέας όταν γράφει για παιδιά. Αρχές τις οποίες αντιστρατεύεται ή αναιρεί, όπως φαίνεται με πρώτη ματιά, το αναπότρεπτο γεγονός του θανάτου. Είναι βέβαια κατανοητή αυτή η αντίληψη και αποτελεί κοινό τόπο στην κοινωνία μας, αφού το τέλος της ζωής του ανθρώπου είναι συνδεδεμένο με πόνο, θλίψη, φόβο και με τραγικές γενικότερα καταστάσεις. Η Michelle Voyelle υποστηρίζει ότι «η σύγχρονη εποχή, με το τέλος του 18ου αιώνα, χαρακτηρίζεται από την κατακόρυφη αύξηση ενός λογοτεχνικού λόγου για το θάνατο, ο οποίος μέσα από πολλαπλές μορφές και κυρίως μέσα από τα σημερινά μίντια, μεταβάλλει άρδην τα παραδοσιακά πλαίσια μέσα από τα οποία εκφράστηκε μέχρι τότε το συλλογικό φαντασιακό» (Levasseur, 2002:182). Το τραγούδι, το ραδιόφωνο, η τηλεόραση, οι ταινίες, τα βιβλία, τα κινούμενα σχέδια, η διαφήμιση, ολόκληρο το περιβάλλον υπενθυμίζουν στο άτομο την περιορισμένη χρονική διάρκεια της ύπαρξής του. Η παιδική και η νεανική λογοτεχνία έχει πλέον αγγίξει τα θέματα του θανάτου και της ζωής μετά το θάνατο, αποστερώντας με αυτόν τον τρόπο το τελευταίο στοιχείο αθωότητας που είχε απομείνει στο παιδί, το αίσθημα της αιώνιας ζωής. Καθώς αλλάζουν οι εποχές και ο θάνατος εξελίσσεται όλο και περισσότερο σε ταμπού, η λογοτεχνία για παιδιά απαλλάσσεται από μια σειρά μοιραίων γεγονότων που κατά κόρον συνέβαιναν στο πλαίσιο πολλών παραδοσιακών ιστοριών. Ενώ διαχρονικά οι ιστορίες που άκουγαν τα παιδιά έβριθαν από θανάτους, το ίδιο το γεγονός υποβιβάζονταν με δυο κυρίως τρόπους. Στα παραμύθια, από τη μια, ο θάνατος έπαιρνε έντονη ηθική διάσταση και τη μορφή δίκαιης τιμωρίας και, από την άλλη, ο θάνατος των παραμυθιακών ηρώων στερούνταν την οριστικότητα του τετελεσμένου (Γιαννικοπούλου, 2005:76). Στο χώρο των εικονογραφημένου παιδικού βιβλίου οι θάνατοι είναι ήρεμοι και αφορούν συνήθως ηλικιωμένους ανθρώπους ή όσους παίζουν δευτερεύοντα ρόλο στη ζωή των παιδιών, ενώ συχνά προβάλλονται ως φυσική κατάληξη μιας καταξιωμένης πορείας. Συνήθως παρουσιάζεται ο θάνατος του παππού ή της γιαγιάς, πρόσωπα που ενώ διατηρούν σχέσεις ιδιαίτερα πολύτιμες με τα μικρά τους εγγόνια, εντούτοις δεν έχουν επιφορτιστεί με τη βασική ευθύνη της ανατροφής τους (Γιαννικοπούλου, 2005:78). Από την άλλη, συνήθως αποσιωπώνται όλοι αυτοί οι παράλογοι θάνατοι που πονούν και εξοργίζουν, όπως οι βίαιοι θάνατοι, η απώλεια των γονιών ή οι θάνατοι μικρών παιδιών.

Το ψυχολογικό πλαίσιο του θανάτου. Ψυχολογική εμπειρία του θανάτου και παιδί

Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για το αν τα παιδιά είναι σε θέση να παρουσιάζουν αντιδράσεις πένθους. Σύμφωνα με την Furman, το παιδί μπορεί να παρουσιάσει αντιδράσεις πένθους από την ηλικία των τριών χρόνων περίπου, όταν η μονιμότητα του αντικειμένου έχει πραγματοποιηθεί. Επίσης ο Bowlby και η Raimbault υποστηρίζουν ότι οι αντιδράσεις πένθους παρουσιάζονται από νωρίς, από την ηλικία των 6 μηνών περίπου. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα παιδιά παρουσιάζουν αντιδράσεις πένθους από πολύ νωρίς και μάλιστα «όσο νεότερο είναι το παιδί, τόσο μεγαλύτερες θα είναι οι επιπτώσεις του τραυματισμού» (Raimbault, 1976:178).

Ένα παιδί μέχρι την ηλικία των 18-24 μηνών δεν αντιλαμβάνεται πλήρως ότι ένα άλλο πρόσωπο έχει μια ξεχωριστή ύπαρξη από την δική του. Επομένως πριν από την ηλικία αυτή, η αντίληψη της έννοιας του θανάτου μπορεί να υπάρχει, αλλά είναι πολύ ατελής. Ο οριστικός χωρισμός που προκαλεί ο θάνατος κάνει το παιδί που δεν μιλάει να ζησει ένα χωρισμό υπερβολικά μακρύ. Όπως αναφέρει και η Raimbault, το παιδί που δεν μιλάει δεν γνωρίζει το θάνατο, γνωρίζει την απουσία. Με άλλα λόγια η έννοια του οριστικού δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα στο παιδί και αυτό θα αρχίσει να γίνεται μόνο στους 18-24 μήνες με την απόκτηση και την κυριάρχηση της ομιλίας και της συμβολοποίησης.

Μεταξύ της ηλικίας των δύο και πέντε ετών έχει επιτευχθεί εσωτερικά η μονιμότητα του αντικειμένου και το παιδί έχει καλύτερη, αλλά ατελή αντίληψη της έννοιας του θανάτου και της οριστικότητάς του. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας παρουσιάζουν μερικές από τις αντιδράσεις θρήνου του ενήλικου, όμως υπάρχει ο κίνδυνος να πιστεύουν ότι η απώλεια είναι δική τους ευθύνη ή οφείλεται στο δικό τους κακό εαυτό. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας πιστεύουν ότι αυτός που πέθανε μπορεί να γυρίσει ή ότι εξακολουθεί να ζει, να σκέφτεται και να αισθάνεται εκεί που βρίσκεται. Δεν συνειδητοποιεί ότι το σώμα που πέθανε δεν λειτουργεί.

Μεταξύ της ηλικίας των πέντε και επτά ετών το παιδί έχει μια σαφέστερη αντίληψη του θανάτου, διότι υπάρχει η σχετική γνωστική ανάπτυξη. Όμως δεν μπορεί να επεξεργαστεί τα έντονα συναισθήματα που προκαλούνται από την απώλεια. Τα παιδιά αυτής της ηλικίας λοιπόν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα εύθραυστα και ευάλωτα, επειδή η γνωστική τους ανάπτυξη είναι επαρκής για να αντιληφθούν την μονιμότητα του θανάτου και τις επιπτώσεις του, χωρίς όμως οι κοινωνικές τους δεξιότητες να είναι αρκετά αναπτυγμένες ώστε να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της απώλειας. «Το πεντάχρονο παιδί που χάνει τη μητέρα του μέμφεται και τον εαυτό του για την εξαφάνισή της και είναι θυμωμένο μαζί της γιατί το εγκατέλειψε και δεν ικανοποιεί πια τις ανάγκες του. Το νεκρό πρόσωπο μετατρέπεται λοιπόν σε κάτι, που το παιδί αγαπά και επιθυμεί πολύ και συνάμα μισεί με ίση ένταση για τη σοβαρή του αποστέρηση» (Kubler-Ross, 1979:15).

Τέλος, από την ηλικία των επτά μέχρι την εφηβεία το παιδί αρχίζει να παρουσιάζει αντιδράσεις πένθους που μοιάζουν με εκείνες του ενήλικου. Αρχίζει να συνειδητοποιεί ότι όλοι οι άνθρωποι, ακόμη και το ίδιο, είναι θνητοί και ότι ο θάνατος είναι μια σταθερή βιολογική πορεία της ζωής.

Αν και ο καθένας βιώνει με το δικό του τρόπο την απώλεια, ωστόσο όλοι περνούν και πρέπει να περάσουν μια μεταβατική περίοδο και αυτή είναι η περίοδος του πένθους. «Μας βοηθάει να αποχαιρετίσουμε ό,τι χάσαμε, να γνωρίσουμε την πραγματικότητα και να συμβιβαστούμε μαζί της» (Κανακάκης, 1989:73).

Το πρώτο στάδιο του φυσιολογικού πένθους είναι αυτό της «άρνησης», κατά το οποίο το άτομο μετά την ανακοίνωση του θανάτου ενός προσώπου με το οποίο συνδέεται στενά, αντιδρά με το να αρνηθεί έστω και παροδικά την πραγματικότητα του γεγονότος. Το στάδιο αυτό διαρκεί φυσιολογικά από μερικά λεπτά μέχρι μερικές ώρες και μπορούμε να υποθέσουμε ότι χρησιμεύει για να προστατευθεί το άτομο από το σοκ της απώλειας.

Εν συνεχεία, είναι το στάδιο του «παζαρέματος» στο οποίο εμφανίζεται η χαρακτηριστική συμπεριφορά της αναζήτησης του προσώπου που πέθανε. Συνυπάρχουν κλάμα, θυμός, απελπισία, φόβος, ανακούφιση, ενοχή και διαμαρτυρία. Η περίοδος αυτή διαρκεί από μερικές μέρες μέχρι μερικές εβδομάδες.

Ακολουθεί το στάδιο της «προπαρασκευαστικής κατάθλιψης», κατά τη διάρκεια του οποίου η πραγματικότητα της απώλειας γίνεται περισσότερο σαφής για το πρόσωπο που πενθεί. «Φυσιολογικά το άτομο εμφανίζει τότε τα συμπτώματα της καταθλιπτικής αντίδρασης. Υπάρχει δηλαδή μια περίοδος απόσυρσης κατά την οποία μπορεί να συνυπάρχει αϋπνία και ανορεξία» (Τσιαντής, 1990:59).

Τέλος είναι το στάδιο της «παραδοχής», που συμπίπτει με το τέλος των ψυχολογικών διεργασιών του πένθους. Το άτομο που πενθεί έχει δεχθεί την πραγματικότητα και τις συνέπειες της απώλειας, δηλαδή πρέπει να βιώσει τον πόνο που προκαλείται από αυτήν, να προσαρμοστεί σ'ένα περιβάλλον από όπου λείπει αυτός που πέθανε και να επενδύσει σε μια άλλη σχέση.

Το κάθε παιδί έχει το δικό του τρόπο να θρηνεί. Δεν υπάρχει σωστός ή λάθος τρόπος. Ο θρήνος, ως μια απόλυτα φυσιολογική αντίδραση, βοηθά το παιδί να αποδεχθεί την πραγματικότητα της απώλειας και να προσαρμοστεί σ'αυτήν. Επίσης το παιδί μπορεί να θρηνεί σε δόσεις, δηλαδή κατά διαστήματα, καθώς δεν μπορεί να αντέξει για μεγάλο χρονικό διάστημα τα οδυνηρά συναισθήματα. Άλλωστε ο θρήνος αναβιώνει σε επόμενα στάδια της εξέλιξής του (κοινωνικά, συναισθηματικά, νοητικά). Έτσι ενώ τη μια στιγμή μπορεί να είναι θλιμμένο, την αμέσως επόμενη παίζει ή γελάει. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι αδιαφορεί ή έχει ξεπεράσει τη θλίψη του. Εκφράζεται έμμεσα στο παιχνίδι του, στις ζωγραφιές του, μέσα από τις αλλαγές στη συμπεριφορά του, στον ύπνο, στο φαγητό, στο σπύτι ή στο σχολείο και σπανιότερα μέσω του λόγου, μιας και η ικανότητα του λόγου του δεν είναι τόσο ανεπτυγμένη. «Το παιδί που βρίσκεται σε πένθος μπορεί να φαντάζεται με αυταρέσκεια αυτόν που χάθηκε, ζώντας μαζί του όπως και πριν, κάνοντάς τον κρυφό σύντροφο του παιχνιδιού του» (Raimbault, 1976:184). Πάντως δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η φαντασία του παιδιού συχνά υπερβάλλει και την πιο τραγική πραγματικότητα.

«Όταν μας έχει συμβεί κάτι τρομερά οδυνηρό, έχουμε ανάγκη να νιώσουμε λύπη για πολύ, πολύ καιρό. Στη διάρκεια των πρώτων λίγων μηνών της απώλειας έρχονται φοβερά κύματα πόνου που μας κάνουν να κλαίμε πολύ. Ύστερα, αργά αλλά σταθερά, αυτά τα κύματα αρχίζουν να έρχονται λιγότερο συχνά. Όταν έρχονται, είναι βέβαιο το ίδιο έντονα και οδυνηρά, όμως μετά από λίγο καιρό μπορεί να έρχονται μια ή δυο φορές τη βδομάδα, ύστερα μια ή δυο φορές το μήνα. Ποτέ δεν φεύγουν τελείως. Το σημάδι από το τραύμα παραμένει για πάντα. Η πληγή όμως θεραπεύεται» (Leshan, 2003 :54).

Στην αρχή κάθε απώλειας το πιο δυνατό συναίσθημα είναι η δυσπιστία. Ο πενθών δεν δέχεται το θάνατο του αγαπημένου του προσώπου. Το παιδί θέλει να πιστέψει απελπισμένα ότι όλα είναι μόνο ένας εφιάλτης. Αλλά αυτός είναι ο τρόπος που έχει η φύση για να βοηθήσει να ξεπεράσει το πρώτο στάδιο του πόνου. «Να μουνιάσει κάπως τον πόνο και να σου δώσει χρόνο ν'απορροφήσεις τα γεγονότα» (Leshan, 2003:18).

Περνώντας οι ώρες και οι μέρες αρχίζει να αισθάνεται την αλήθεια, ν'αναζητά το χαμένο πρόσωπο και να αισθάνεται ότι του λείπει. Καθώς όμως αρχίζει να συνειδητοποιεί ότι αυτό δεν θα γίνει ποτέ, νιώθει τρόπο.

Σύντομα όμως θα μπορέσει να αρχίσει να νιώθει και θυμό. «Πως μπόρεσε κάποιος που μ'αγαπούσε πραγματικά, να με αφήσει έτσι, μόνο;» σκέφτεται το παιδί. Ο θυμός αποτελεί ένα άμεσο, κοινό και σταθερό τρόπο αντίδρασης στην απώλεια. «Η λειτουργία του θυμού φαίνεται να είναι το να προσθέσει σφρίγγος στις επίπονες προσπάθειες να αποκατασταθεί η σχέση με το χαμένο πρόσωπο, αλλά και να αποτραπεί μια νέα εγκατάλειψη» (Bowlby, 1995:86). Αυτή η έκφραση της πανίσχυρης επιθυμίας είναι απαραίτητη προϋπόθεση, ώστε το πένθος να ακολουθήσει μια υγιή πορεία. Μόνον αφού κάθε προσπάθεια για επανασύνδεση με το χαμένο πρόσωπο έχει εξαντληθεί, το άτομο είναι σε θέση να παραδεχθεί την «ήττα» του και να προσανατολιστεί ξανά σ'έναν κόσμο, όπου το αγαπημένο πρόσωπο έχει ανεπανόρθωτα χαθεί. Η διαμαρτυρία σε συνδυασμό με τη θυμωμένη απαίτηση για επιστροφή του αγαπημένου προσώπου, αλλά και η κατηγορία εναντίον του για εγκατάλειψη αποτελούν μέρος της αντίδρασης στην απώλεια και ιδιαίτερα την ξαφνική. Ακόμη, μπορεί το παιδί να αρχίσει να νιώθει και ενοχή. Να νομίζει ότι ο θάνατος συντελέστηκε από δικό του φταίξιμο. Να θυμάται το κακό που έκανε σε αυτόν που πέθανε όταν ζούσε. Ίσως αφεθεί στην ιδέα ότι του αξίζει και αυτουνού να πεθάνει, κάτι που συνδυάζει και την τιμωρία του και την επιθυμία του να συναντήσει το νεκρό. Επίσης, η εξίσωση αρρώστια-θάνατος είναι ένα άλλο συχνό σημάδι ενοχής στο παιδί. Οποιοδήποτε σύμπτωμα του προκαλεί το φόβο πως θα πεθάνει και αυτό.

Καθώς οι μέρες περνάνε το παιδί θα νιώθει ανακούφιση, αν διαπιστώσει ότι αυτά τα συναισθήματα τα έχουν και άλλοι. Όμως μπορεί να νιώσει ακόμη και ανακούφιση για την απώλεια αυτού του προσώπου, γεγονός που κάνει πολλούς γονείς και παιδιά να νιώθουν περισσότερο ένοχοι και ντροπισμένοι. Όμως τα συναισθήματα αγάπης και μίσους είναι μέρος κάθε σημαντικής σχέσης. «Άσχετα από το πόσο θα λείπει ένας γονιός που έχει πεθάνει στο παιδί, είναι φυσικό να έχουν υπάρξει και μερικές δυσάρεστες αναμνήσεις, από τη στιγμή που δεν τα πήγαιναν καλά οι δυο τους, και να νιώθει τώρα ανακούφιση επειδή αυτό το «δυσάρεστο κομμάτι» έχει πια τελειώσει» (Leshan, 2003 :50).

Η συμμετοχή του παιδιού στις συνομιλίες, τις συζητήσεις και τους φόβους μέσα στο σπίτι, του δίνει το αίσθημα ότι δεν είναι μόνο του στη θλίψη και του δίνει την άνεση της συμμετοχής σε μια ευθύνη και σ'ένα πένθος που μοιράζεται. Το ετοιμάζει βαθμιαία για να αντικρίσει τον θάνατο σαν μέρος της ζωής, μια εμπειρία που μπορεί να το βοηθήσει να μεγαλώσει και να ωριμάσει. Όμως μερικοί ενήλικοι νιώθουν και οι ίδιοι πολύ αναστατωμένοι, ώστε να μη μπορούν να αντέξουν τη θέα του παιδιού που υποφέρει. Πιστεύουν πως το καλύτερο που έχουν να κάνουν είναι να προσπαθήσουν να προφυλάξουν το παιδί, για να μην τους δει πώς νιώθουν σε τέτοιες στιγμές.

Η στήριξη από το περιβάλλον βοηθά σημαντικά την επεξεργασία της θλίψης. Έχει μεγάλη σημασία να μην αποθαρρύνεται το παιδί όταν τα πράγματα δεν πάνε τόσο καλά. Η περίοδος του πένθους στη ζωή του είναι μια περίοδος που είναι φυσικό να έχει ανάγκη από βοήθεια. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να νιώθει ντροπή ή δειλία γι'αυτό. Όταν ένα αγαπημένο πρόσωπο πεθάνει, δεν είναι καθόλου παιδιάρισμα να νιώσει το παιδί ότι έχει ανάγκη από περισσότερη προσοχή, περισσότερη βοήθεια από τους μεγάλους, ξαναγουρίζοντας πίσω στην εποχή εκείνη που ήταν μικρότερο και περισσότερο εξαρτημένο. Ο ενήλικος, για να βοηθήσει το παιδί που θρηνεί, χρειάζεται πρώτα να συνειδητοποιήσει τη φύση και την πορεία του πένθους, να καταλάβει δηλαδή τι συμβαίνει στο παιδί, χωρίς να μειώνει τη σημασία του, και να αρχίσει αμέσως τις διαδικασίες για το ξεπεράσμα του πένθους. Χρειάζεται πίστη στην ικανότητα του παιδιού για την αντιμετώπιση της θλίψης του.

Το παιδί για να διατρέξει ομαλά τα στάδια της θλίψης του και να μπορέσει να προχωρήσει στη ζωή του χρειάζεται την έγκαιρη και σωστή ενημέρωση για το γεγονός. Η καθυστέρηση της ενημέρωσης, η απόκρυψη της πραγματικότητας ή η παροχή ψεύτικων πληροφοριών μπορεί να δημιουργήσουν σύγχυση, ανασφάλειες και φόβους στο παιδί που ίσως να έχει απορίες και να φοβάται να ρωτήσει. «Ένα παιδί μπορεί να ξεπεράσει σιδηρόποτε, εφόσον του πουν την αλήθεια και εφόσον το αφήσουν να μοιραστεί με τους ανθρώπους που αγαπάει τα φυσιολογικά συναισθήματα που έχουν όλοι οι άνθρωποι όταν υποφέρουν» (Leshan, 2003:13). Η χρήση των σωστών λέξεων όπως «πέθανε» ή «θάνατος» είναι απαραίτητες. Τα μισόλογα και οι διφορούμενες εκφράσεις δημιουργούν άγχος και αγωνία. Οι συζητήσεις με το παιδί και το μοίρασμα των των κοινών αναμνήσεων τους ή η αναφορά σε αντικείμενα που θυμίζουν το θανόντα, διατηρούν ζωντανή την ανάμνηση του αγαπημένου προσώπου.

Ο θάνατος στην παιδική λογοτεχνία για μικρά παιδιά

Στο παρόν άρθρο, θα περιοριστούμε να παρουσιάσουμε ενδεικτικά βιβλία παιδικής λογοτεχνίας που απευθύνονται σε μικρές ηλικίες παιδιών. Τα βιβλία αυτά είναι, και λόγω της ηλικίας του αναγνώστη προς τον οποίο απευθύνονται, εικονογραφημένα, είναι παραμύθια ή υιοθετούν στοιχεία παραμυθιού. Τα βιβλία που θα σχολιαστούν είναι ελληνικά και ξένα που όμως έχουν μεταφραστεί για το ελληνικό κοινό. Επιλέχθηκαν γιατί έχουν ως βασικό τους θέμα το θάνατο. Η δική μας προσέγγιση θα αρκестεί να δείξει ποιες ψυχολογικές αντιδράσεις που συνδέονται με τις διαδικασίες ή φάσεις πένθους φαίνεται να αποτυπώνονται λογοτεχνικά στο σώμα των βιβλίων που συμπεριλάβαμε. Μας ενδιαφέρει να εστιάσουμε στις διαδικασίες αυτές για να δούμε πώς μεταμορφώνονται σε λόγο λογοτεχνικό που ταυτόχρονα όμως ασκεί και λειτουργίες ανακουφιστικές, κατευναστικές, κοινωνικοποιητικές ή και πληροφοριακές στο μικρό παιδί γύρω από το γεγονός του θανάτου.

Ο θάνατος γαϊδαράκος

(Λοΐζου Μ., εικον. Κ. Βερούτσου, Πατάκης, Αθήνα 2002)

Το βιβλίο αναφέρεται στην καθημερινότητα ενός ευτυχισμένου ζευγαριού, που φροντίζει τα ζώα του σαν παιδιά τους, μιας και οι ίδιοι είναι άτεκνοι. Όμως ο αγαπημένος τους γαϊδαράκος άρχισε να αρνιέται να φάει, γεγονός που προκάλεσε στο ζευγάρι μεγάλη θλίψη, καθώς υποψιάζονταν τον επερχόμενο θάνατο του ζώου. Όσο που ο θάνατος του γαϊδαράκου συντελέστηκε. Στη στιγμή της λύπης, του πόνου, του αποχωρισμού και της ταφής του αγαπημένου ζώου τους συμπαραστάθηκαν και έκλαψαν μαζί τους όλοι οι συγχωριανοί. Στο μέρος ταφής του γαϊδαράκου θα φυτρώσει αργότερα ένα δέντρο το οποίο θα χαροποιήσει ιδιαίτερα το ζευγάρι,

καθώς κατανοούν ότι η ζωή του γαϊδαράκου συνεχίζεται με άλλο τρόπο.

Ο θάνατος στο βιβλίο αυτό παρουσιάζεται όχι ως κάτι το παράξενο και το απροσδόκητο, αλλά ως αναμενόμενος στην πορεία της ζωής τόσο των ανθρώπινων ηρώων, όσο και των ζώων-ηρώων. Οι ήρωες του βιβλίου βιώνουν ένα προπαρασκευαστικό πένθος, θρηνούν δηλαδή το ζώο πριν ακόμα πεθάνει, αφού είχε αρχίσει να αρνείται την τροφή και η υγεία του χειροτερεύει (Τσιαντής, 1990: 60).

Ο τρόπος έκφρασης του θανάτου εμπεριέχει, κατά μία έννοια, ωμότητα. Η υποψία του θανάτου και το τέλος του γαϊδαράκου εκφράζονται με ακριβείς και ρεαλιστικές λέξεις και αποφεύγονται τα μισόλογα. Στον μικρό αναγνώστη δίνεται με αρκετά εύληπτο τρόπο το στάδιο της διακοπής της ζωής και της μετέπειτα πορείας του νεκρού σώματος. «Έπεσε καταγής, τέντωσε τα πόδια του και ξεψύχησε... Άνοιξαν μια μεγάλη τρύπα στη γη, τον έθαψαν. Ο γάιδαρος λίγο λίγο ρουφήχτηκε από την γη και...έγινε και αυτός χώμα».

Αντίο Ποντικούλη

(Harris R., εικον. J.Ormerod, μτφρ. Μ. Νίλσεν, Ελληνική Παιδεία, Αθήνα 2003)

Η ιστορία αφορά το θάνατο του ποντικού που είναι το αγαπημένο ζωάκι του λογοτεχνικού ήρωα της ιστορίας. Η ψύχραιμη και έγκαιρη αντίδραση του πατέρα ήταν καταλυτική στην κατανόηση της έννοιας του θανάτου από το παιδί, καθώς φρόντισε να το ενημερώσει λέγοντάς του την αλήθεια και δίνοντάς του έτσι την ευκαιρία να πενήσει για το αγαπημένο του κατοικίδιο. «Όταν σ'ένα παιδί τα γεγονότα παρουσιάζονται με απλό και τίμιο τρόπο και συνοδεύονται από ένα στοργικό αγκάλιασμα και μια τρυφερή ματιά, το παιδί αισθάνεται σιγουριά» (Ιωαννίδης, 1982: 165). Οι γονείς έδειξαν να αποδέχονται από την αρχή την πραγματικότητα της απώλειας και να αντιδρούν όσο καλύτερα μπορούσαν. Οι σφιχτές αγκαλιές, ο άφθονος χρόνος που διέθεσαν, η χρήση των σωστών λέξεων ήταν τα βασικά εργαλεία της συζήτησης και της κατανόησης του θλιβερού γεγονότος από το παιδί. Οι εκφράσεις του πατέρα «ο Ποντικούλης...πέθανε», «όταν κάποιος πεθαίνει δεν σημαίνει ότι κοιμάται» βοηθούν το παιδί να κατανοήσει τη σοβαρότητα και οριστικότητα της κατάστασης, αποφεύγοντας τη σύνδεση του θανάτου με τον αιώνιο ύπνο. Το μοίρασμα συναισθημάτων και σκέψεων του πατέρα και της μητέρας με το παιδί, «λυπάμαι πολύ για τον Ποντικούλη», «και εγώ είμαι λυπημένος», «λυπάμαι πάρα πολύ που πέθανε ο Ποντικούλης», το βοήθησε να εκφραστεί και να αισθανθεί ότι δεν είναι μόνο του στον πόνο και στη θλίψη. Έτσι το παιδί βίωσε τα συναισθήματά του χωρίς να αισθάνεται ντροπή ή δειλία γι'αυτά.

Στην αρχή κάθε απώλειας το πιο δυνατό συναίσθημα είναι η δυσπιστία. Έτσι και εδώ, το μικρό παιδί αρχικά αρνήθηκε το θάνατο. «Δεν είναι αλήθεια. Ο Ποντικούλης απλά κοιμάται. Σε λίγο θα ξυπνήσει. Απλά είναι κουρασμένος. Κάνεις λάθος! Ο Ποντικούλης ΔΕΝ πέθανε! Ο Ποντικούλης είναι ζωντανός... Ο Ποντικούλης ήταν ζωντανός χτες βράδυ. Απλώς σήμερα... νυστάζει, νυστάζει πολύ». Αυτή η άρνηση της πραγματικότητας λειτουργεί για το παιδί ως το πρώτο στάδιο του μωδιάσματος του πόνου του.

Ακολούθησαν το ξέσπασμα σε κλάματα και η έκφραση έντονου θυμού, λόγω της ξαφνικής εγκατάλειψης.

«Έχω θυμώσει με τον Ποντικούλη. Του έχω θυμώσει γιατί πέθανε!». Μια έκφραση απαραίτητη, ώστε το πένθος του παιδιού να ακολουθήσει μια υγιή πορεία. Η επιθυμία επαφής του με το νεκρό, πλέον, ζώο και η αίσθηση της θερμοκρασίας του σημαίνει ότι το παιδί βρίσκεται σε θέση να παραδεχθεί την «ήττα» του και να προσανατολιστεί ξανά σ'έναν κόσμο όπου το αγαπημένο ζωάκι έχει χαθεί. Μετά από αυτό το παιδί δείχνει πια ήρεμο και πρόθυμο να μάθει για το τι θα απογίνει ο Ποντικούλης τώρα που είναι νεκρός. Έτσι ετοιμάζεται βαθμιαία για να αντιληφθεί το θάνατο σαν μέρος της ζωής, μια εμπειρία που θα το βοηθήσει να ωριμάσει. Στον «αποχαιρετιστήριο» λόγο του το παιδί εκφράζει ανοιχτά, χωρίς ντροπή τα συναισθήματα και τις φοβίες του, ξέροντας ότι στο εξής ο Ποντικούλης δεν θα είναι πια μαζί του, παρά την επιθυμία του.

Ο παππούς πετάει

(Λάουμπε Ζ., εικον. Μ.Μπλαζεγιόφσκι, μτφρ. Χ. Στρώνε, Κάστωρ, Αθήνα 2000)

Η παρουσίαση της έννοιας του θανάτου αποδίδεται με έμμεσο και συμβολικό τρόπο τόσο στο κείμενο όσο και στην εικόνα. Δεν αναφέρονται λέξεις που παραπέμπουν άμεσα στην έννοια, αλλά με τον υπαινιγμό για την κούραση του παππού αφήνεται να εννοηθεί ότι ο θάνατος του πλησιάζει. «Ο παππούς ανοιγοκλείνει τα μάτια του νυσταγμένα», «Τώρα όμως είμαι κουρασμένος», «Ο παππούς είναι ήρεμος, χαμογελά. Τα μάτια του είναι κλειστά... ένας κότσυφας κελαηδά και το τραγούδι του ταξιδεύει ψηλά στον ουρανό».

«Όταν ένα κείμενο δεν βρίσκει τα λόγια για να ανακοινώσει την απολυτότητα ενός θανάτου, η εικόνα ανακαλύπτει τα χρώματα για να την περιγράψει, καθώς το πολύχρωμο πανηγύρι των χαρούμενων σχημάτων της εικονογράφησης μιλά λιγότερο επώδυνα από τα πένθιμα σημάδια, τα σπαρμένα σε λευκό άδαιο φόντο μιας κειμενικής δήλωσης» (Γιαννικοπούλου, 2005 : 79). Η επαναλαμβανόμενη αναφορά στον παππού που ταξιδεύει παντού με κλειστά μάτια έρχεται να ενισχύσει την τελευταία εικόνα του ταξιδιού του, όπου με σταυρωμένα τα χέρια στο στήθος κρατάει ένα μπουκέτο πολύχρωμα λουλούδια, γεγονός που παραπέμπει ίσως σε ταφικά έθιμα.

Ο Βάλεντιν, ο εγγονός, καθισμένος δίπλα στο κρεβάτι του παππού γνωρίζει για την άσχημη κατάσταση της υγείας του. Θέλοντας λοιπόν να τον ευχαριστήσει, τον συνοδεύει σε μια φανταστική βόλτα στη φύση. Ο παππούς δείχνει να «φεύγει» ευτυχισμένος, γεμάτος, και με πολύ πιο όμορφο τέλος από ότι ίσως περίμενε. «Η εκδρομή ήταν πολύ πιο όμορφη απ' ό,τι περιμέναμε. Τώρα όμως είμαι κουρασμένος». Ο Βάλεντιν αν και αντιλήφθηκε το τέλος της ζωής του παππού του, παρ' όλα αυτά παρέμεινε ήρεμος, καθισμένος δίπλα στο κρεβάτι, κρατώντας το χέρι του παππού σφιχτά μέσα στο δικό του.

Το βιβλίο δείχνει στον αναγνώστη το τέλος του κύκλου ζωής ενός ηλικιωμένου ανθρώπου, ο οποίος έχει μια ιδιαίτερα πολύτιμη σχέση με τον εγγονό του. Η ιστορία σταματά εκεί, χωρίς να αναφέρεται η μετέπειτα αντίδραση του πένθους του εγγονού και της υπόλοιπης οικογένειας ούτε και η ταφή του νεκρού.

Επικεντρώνεται επομένως στο μέρος προ του θανάτου του παππού, αυτό του αποχωρισμού τους,

Για πάντα μαζί

(Durant A, D. Gliori, αποδ. Φ.Μανδηλαράς, Πατάκης, Αθήνα, 2003)

Με την αρρώστια του αλεπουδίνου και τη σταδιακή επιδείνωση της υγείας του ξεκινά η ιστορία. Ο αλεπουδίνος ο ίδιος έχει αρχίσει να συνειδητοποιεί ότι πλησιάζει το τέλος του. Αναλογιζόταν όμως ότι δεν θα έχανε μόνο τη ζωή του, θα έχανε κυρίως τους φίλους του για τους οποίους ήταν σαν πατέρας. Αλλά και οι φίλοι του με την εξασθένηση του Αλεπουδίνου και τελικά το θάνατό του ένιωσαν πολύ δυστυχισμένοι. Οι αντιδράσεις των τριών φίλων παρουσιάζονται με ήπιο τρόπο, καθώς το γεγονός του θανάτου δεν ήταν κάτι που τους βρήκε απροετοίμαστους.

Καθώς οι τρεις φίλοι δεν παρουσίασαν αισθήματα δυσπιστίας, θυμού, ενοχής ή τελικής απολύτρωσης, διαφαίνεται, στην ιστορία, μια ενήλικη ωριμότητα στις αντιδράσεις και τα συναισθήματά τους. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι δεν τους κυριεύει η θλίψη και ο πόνος για την απώλεια όλων προτερημάτων που είχε ο αλεπουδίνος,, για τα πολλά καλά που τους έκαμνε ενόσω ζούσε. Η θλίψη και η νοσταλγία για το πρόσωπό του κράτησε μήνες, βυθίζοντας τους όλο και περισσότερο στην σιωπή και τη λύπη. «Όταν μας συμβεί κάτι τρομερά οδυνηρό, έχουμε ανάγκη να νιώσουμε λύπη για πολύ καιρό» (Leshan, 2003: 54). Η αναπόληση των θετικών στοιχείων του αλεπουδίνου τους κρατάει «αιχμάλωτους» στη θλίψη. Όμως η επίσκεψη της σκιουρίνας μ' ένα μπουκέτο ανθισμένα λουλουδία και μια δεσμίδα φωτός πίσω της αποτέλεσε την αφορμή ενός διαφορετικού τρόπου αντιμετώπισης του θανάτου. Η σκιουρίνα τους έδωσε με ένα αισιόδοξο μήνυμα την έννοια της συνέχειας της ζωής: «...αλλά η ζωή συνεχίζεται!». Αποφάσισαν να υιοθετήσουν αυτή τη στάση και μέσα από το γέλιο και τα αστεία τους οι τρεις φίλοι ένιωθαν τον αλεπουδίνο ξανά κοντά τους, δίπλα τους, μέσα τους.

Ο παπούς του Ρόκο

(Ζορμπά-Ραμποπούλου Β., εικ. Ν.Σταματιάδη, Μικρή Μίλητος, Αθήνα 2003)

Η επίσκεψη του γιατρού στο σπίτι για να εξετάσει τον παπού και η άμεση μεταφορά του στο νοσοκομείο προκαλεί μεγάλη ανησυχία στο Ρόκο. Ακόμη περισσότερο, η μη λεκτική ανταπόκριση του παπού στο κάλεσμα του Ρόκο, εκτός από ένα στιγμιαίο βλέμμα, του προκάλεσε δύο πολύ συνηθισμένα χαρακτηριστικά αντίδρασης ενός ανθρώπου στην απώλεια: το θυμό και το κλάμα γι' αυτό το θάνατο που ο Ρόκο αντιλαμβάνεται ότι πλησιάζει.

Τα συναισθήματα αυτά κυριεύουν το Ρόκο και μετά την κηδεία του παπού. Η ακινησία του παπού πάνω στο «ξύλινο κουτί» και η αίσθηση των κρύων χεριών του, του δημιουργούν μια σειρά από ερωτήματα για τις οργανικές λειτουργίες, ερωτήματα που αναλαμβάνει να απαντήσει η δασκάλα. Επιπλέον, η απώλεια του πολυαγαπημένου παπού δημιουργεί και ορισμένες άλλες φυσιολογικές αντιδράσεις και συναισθήματα στο παιδί. Ο Ρόκο δεν έχει όρεξη για φαγητό, μάθημα, διάβασμα, παιχνίδι, τραγούδι. Το μόνο που επιθυμεί είναι η επιστροφή του παπού στο σπίτι.

Από την πλευρά του, ο πατέρας βλέποντας την επιδείνωση της υγείας του παπού προσπαθεί να προετοιμάσει το γιό του για το θάνατο, μιλώντας του για τον κύκλο της ζωής και βοηθώντας τον να απελευθερώσει το βάρος της θλίψης του. Ο πατέρας λειτουργεί ως ιδίως ως θετικό πρότυπο, καθώς δεν έκρυψε τα δάκρυά του, αντιθέτως εκδήλωσε τα συναισθήματά του, τον πόνο και την θλίψη για την απώλεια του παπού. «Είναι ίσως δικαίωμα του παιδιού να βιώσει μαζί με τους ενήλικες τον πόνο για την απώλεια κάποιου προσφιούς προσώπου και να συμμετέχει στη διαδικασία που εθιμικά εφαρμόζει η κοινωνία και η εκκλησία στην τελική αποδημία» (Ιωαννίδης, 1982:169).

Η ένταση όμως διατηρείται στην ιστορία, με το όνειρο στο οποίο ο Ρόκο είδε τον παπού του. Αναστατώνεται και εναποθέτει τις ελπίδες του στον πατέρα του, ότι θα του τον φέρει πίσω. Ουσιαστικά, ο Ρόκο διανύει το ανώτερο στάδιο πένθους και εκφράζει έντονα την επιθυμία του για την επιστροφή του παπού στο σπίτι. Μια απαίτηση απαραίτητη, ώστε το πένθος του να ακολουθήσει μια υγιή πορεία. Εφόσον η επανασύνδεση με το αγαπημένο πρόσωπο έχει πλέον αποκλειστεί, ο Ρόκο είναι σε θέση πια να παραδεχθεί την «ήττα» του και να προσανατολιστεί ξανά σ' έναν κόσμο, όπου ο παπούς του έχει ανεπανόρθωτα χαθεί. «Τώρα ο Ρόκο κλαίει από μέσα του» και πια μόνο μέσα στο μυαλό του, στην καρδιά του, στην φαντασία του και στα όνειρά του θα κρατάει ζωντανή την ανάμνηση του λατρευτού του παπού. Ο Ρόκο περνάει διαδοχικά όλα τα στάδια ενός φυσιολογικού πένθους που τον βοηθούν να δεχθεί την πραγματικότητα και τις συνέπειες της απώλειας του προσφιούς προσώπου (Τσιαντής, 1990:59).

Οι γονείς εμφανίζονται να ενημερώσουν έγκαιρα και σωστά το παιδί για το γεγονός. Αφιερώνουν χρόνο σε διάλογο, με ένα ζεστό λόγο, μια στοργική αγκαλιά. Στοιχεία απαραίτητα και σημαντικά για την ενημέρωσή του. Επίσης χρησιμοποιούν λέξεις ακριβείς και κατάλληλες για την κατανόηση της έννοιας τόσο του θανάτου όσο και της υπόλοιπης διαδικασίας (πεθαίνει, κηδεύει, ξύλινο κουτί, ξεκουράστηκε για πάντα, μνημόσυνο). Η έννοια του θανάτου στο βιβλίο αυτό εμφανίζεται λοιπόν όχι ως κάτι απρόσμενο και αφύσικο στην πορεία της ζωής του ανθρώπου, αλλά ως κάτι αναμενόμενο και φυσιολογικό, όταν πια η ηλικία είναι προχωρημένη.

Το λουλουδόπαιδο

(Πέτροβιτς-Ανδρουτσπούλου Λ., εικον. Μ.Κουντούρης, Μίνωας, Αθήνα 2004)

Η Ανθή έχασε την γιαγιά της πριν λίγο καιρό «για πάντα». Αυτό της προκαλεί έντονη λύπη. Κατ' ουσίαν, η Ανθή βρίσκεται στο στάδιο του «παζαρέματος», στο οποίο υπάρχει έντονα η αναζήτηση και η επιθυμία της επιστροφής του χαμένου προσώπου (Τσιαντής, 1990: 60). «Και θέλει να βρει έναν τρόπο να φέρει πίσω ξανά τη γιαγιά, να μένει πάλι στο σπίτι τους». Επειδή η γιαγιά αποκαλούσε την πολυαγαπημένη της εγγονή «λουλουδί μου», η Ανθή θεώρησε πως αν γινόταν ένα από τα αγαπημένα της λουλουδία, ίσως η γιαγιά να χαιρόταν και να γύριζε πίσω. Με τη βοήθεια των καλών νεράιδων των παραμυθιών, η Ανθή είδε στο όνειρό της ότι μεταμορφωνόταν διαδοχικά σε διάφορα λουλουδία.

Όμως το όμορφο αυτό όνειρο της το διέκοψαν οι γονείς της, ξυπνώντας την στο πιο κρίσιμο σημείο, στην

αναμονή της επιστροφής της γιαγιάς. Οι γονείς της την καθησυχάζουν λέγοντάς της ότι «η γιαγιά θα τη βλέπει από ψηλά και θα χαιρέται». Ένα σημείο στο οποίο ο συγγραφέας κάνει εμφανή τη διάκριση του σώματος και της ψυχής της γιαγιάς. Στην ιστορία, είναι εμφανής η έντονη επιθυμία του παιδιού για την επιστροφή της γιαγιάς και η προσπάθεια των γονιών να εξηγήσουν στην Ανθή τον «εναλλακτικό» τρόπο που η γιαγιά της πλέον θα επικοινωνεί μαζί της. Δεν γίνεται καμιά αναφορά στο τι έχει προηγηθεί του θανάτου της γιαγιάς, αλλά η ιστορία εστιάζει κατευθείαν στην λύπη της εγγονής.

Επικεντρώνεται λοιπόν στο παιδί και στο πως εκείνο μέσα στο όνειρό του βιώνει την απώλεια της αγαπημένης του γιαγιάς. Η χρήση παρελθοντικού χρόνου παραπέμπει τον αναγνώστη από την πρώτη κιόλας σελίδα στο τετελεσμένο γεγονός του θανάτου της γιαγιάς που συνέβη πριν λίγο καιρό. Η γιαγιά έχει φύγει «για πάντα», δηλώνοντας την οριστικότητα της απώλειας με τις πλέον ακριβείς λέξεις και εκφράσεις. Γίνεται ξεκάθαρο στον αναγνώστη το γεγονός και ότι δεν ανατρέπεται.

Η μαμά του Νικολάκη

(Από το βιβλίο του Γιαντζή Γ. Οι ευτυχισμένες γάτες, εικον. Ζ.Κουμπλής, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996)

Η ιστορία αυτή μας παρουσιάζει την εκδοχή του θανάτου ενός γονιού και την αντιμετώπισή του στα πλαίσια μιας οικογένειας. Μόνο που εδώ το παιδί δεν ενημερώνεται για το τι έχει απογίνει η μητέρα του, ίσως γιατί οι υπόλοιποι συγγενείς δεν θέλουν να το μάθει. Πιστεύουν ότι ζώντας το παιδί στην άγνοια είναι η καλύτερη προφύλαξη του, μιας και «όλοι νόμισαν πως την ξέχασε. Όλοι νόμισαν πως δεν τη θυμόταν πια».

Η ελλιπής ενημέρωση και τα μισόλογα, λοιπόν, που έλεγαν στο Νικολάκη για την απώλεια της μητέρας του συγγενείς και φίλοι και η ξαφνική απομάκρυνση του παιδιού από το σπίτι του εκείνη τη βροχερή μέρα, του δημιούργησαν πρόσθετα προβλήματα. «Όταν έβρεχε δεν έβγαινε από το σπίτι του. Κλεινόταν στο δωμάτιό του κι έπαιζε με τα στρατιωτάκια του». Η απόκρυψη της πραγματικότητας και η παροχή ψεύτικων πληροφοριών, «έφυγε και θα ξανάρθει», δημιούργησαν στο παιδί ανασφάλειες και φόβους. Η σύγχυσή του και τα μισόλογα το δυσκόλεψαν να κατανοήσει την οριστικότητα του θανάτου της μητέρας του. Πιστεύοντας ότι θα επιστρέψει, την περιμένει με ανυπομονησία. Ακόμα και όταν άκουσε κάποιους να λένε σιγά ότι πέθανε, εκείνος δεν μπορούσε να κατανοήσει τι σήμαινε αυτό, «δεν μπορούσε να το χωρέσει ο νους του». Από την ημέρα της απώλειάς της, ο χρόνος ήταν σαν να είχε παγώσει την σωματική και συναισθηματική του ωρίμανση. «Ήθελε όταν θα γυρνούσε η μητέρα του να τον έβρισκε πάλι παιδί».

Το παιδί συνειδητοποιώντας την οικογενειακή κατάσταση «δοκιμάζει μια αδιάλυτη θλίψη και θεωρεί το συμβάν σαν κάτι τρομακτικό, μυστηριώδες και οπωσδήποτε ως μια τραυματική εμπειρία με συνέπειες ανυπολόγιστες, με τις οποίες δεν έχει τρόπο να αναμετρηθεί» (Kubler-Ross, 1979:17). Γι' αυτό ο Νικολάκης αρνείται να ψηλώσει, με άλλα λόγια αρνείται να μεγαλώσει. Η αλλαγή της πραγματικότητας δεν αφήνει στο παιδί τη δυνατότητα να εκφραστεί. Τα συναισθήματα που έχει μέσα του ο Νικολάκης και τις αντιδράσεις του νιώθει ότι είναι ταπεινωτικές για τους μεγάλους, Του δημιουργείται η αντίληψη ότι το κλάμα το θεωρούν παιδαριώδες «Εσύ δεν κάνεις να κλαις, εσύ είσαι άντρας». Έτσι αντί ο Νικολάκης, που υπέφερε, να εκφράσει τα συναισθήματά του, είχε την τάση να τα καταπνίγει. «Ορκίστηκε να μην κλάψει ξανά», παρόλο που το μυαλό του ήταν πάντα σ' αυτήν.

Η χρόνια αναμονή της επιστροφής της οδήγησε τον Νικολάκη στη φυγή για να γυρίσει τον κόσμο και να ψάξει να τη βρει. Στην περιπλάνησή του συναντά μια κοπέλα που είτε ως μητρικό υποκατάστατο είτε ως ερωτική αφορμή τον οδηγεί στην απελευθέρωση από την προσκόλληση στη μητέρα του.

Η χρήση παρελθοντικών χρόνων στο κείμενο προιδεάζει τον αναγνώστη για ένα γεγονός το οποίο είναι τετελεσμένο και μη ανατρέψιμο. Από την αρχή κιόλας του κειμένου το θέμα του θανάτου της μητέρας του Νικολάκη είναι εμφανές και εκφράζεται με τη λέξη «πέθανε» μια και μόνο φορά. Οι σκέψεις, τα συναισθήματα και η προσμονή της μητέρας από το παιδί είναι αυτά όμως που κυριαρχούν στο κείμενο. Αυτό που ενδιαφέρει είναι πώς ένα παιδί βιώνει μόνο και χωρίς ενημέρωση την απώλεια του γονιού του και ζει στην ψευδαίσθηση της επιστροφής του. Με το τέλος, ο συγγραφέας αφήνει ένα αισιόδοξο μήνυμα, καθώς ο Νικολάκης οδηγείται στην ωρίμανση, απομακρυνόμενος από τη μητρική φιγούρα και δίνοντας θέση σε μια άλλη γυναίκα, η οποία θα του προσφέρει την αγάπη, την ασφάλεια και την θαλαπωρή.

Το φύλλο που δεν ήθελε να πέσει

(Πλαχούρης Γ., εικον. Ε.Καραλέκα, Άγκυρα, Αθήνα 2004)

Το τελευταίο κλαδί της λεύκας με την δύναμη της θέλησής του για ζωή κατάφερε να παρατείνει τα χρονικά περιθώρια επιβίωσής του. Ο χειμώνας είχε μπει για τα καλά και το φύλλο δεν έλεγε να πέσει, παρά τις παροτρύνσεις των άλλων φυτών και του σπουργίτη. Το πάγωμα όμως του σπουργιτιού που είναι στο χώμα και η παράκλησή του προς το φύλλο να πέσει για να το σώσει, έκαναν το φύλλο να αφήσει τελικά το κλαδί για να σκεπάσει με το σώμα του το σώμα του σπουργιτιού. Η «θυσία» του φύλλου έκαναν τον σπουργίτη να παραμείνει ζωντανός μέχρι να φύγει ο χειμώνας και να 'ρθει η άνοιξη.

Στο σύνολο του βιβλίου διαπιστώνουμε ότι το φύλλο παρατηρώντας γύρω του τα πράγματα, με τη ζωτική του ενέργεια, κατάφερε να παραμείνει ζωντανό. Τα ζωτικά στοιχεία δεν ήταν μόνο η τροφή, αλλά ο αέρας, το φως και οι εικόνες που βρίσκονταν δίπλα του, στοιχεία που προσδίδουν μια μεταφυσική διάσταση στη ζωή του μοναδικού, τελευταίου φύλλου πάνω στην λεύκα. Η έννοια του θανάτου παρουσιάζεται με τη σύντομη περίοδο της ακμής και της ανθοφορίας των λουλουδιών και των δέντρων που παραπέμπει συνειρμικά στον αέναο κύκλο της ζωής. Η χρήση της λέξης «πεθαίνω» στο λόγο του σπουργιτιού βοηθούν τον αναγνώστη να βιώσει την αναπόφευκτη μοίρα του επερχόμενου θανάτου. Ο τρόπος που πλησιάζει το σπουργίτι στο θάνατο δίνεται με πολύ περιγραφικό τρόπο στο κείμενο. «Εγώ κρύνω. Πεθαίνω, πεθαίνω... Τα πόδια του πάγωσαν, βάρυνε, ξέφυγε από το κλαρί... έπεσε κάτω στο πετρωμένο χώμα».

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε ότι από τα 8 βιβλία στα οποία έγινε αναφορά, τα 3 (Ο αθάνατος γαϊδάρκος, Ο παππούς του Ρόκο, Για πάντα μαζί) αναφέρονται στο προ του θανάτου διάστημα, αλλά και στο διάστημα μετά, δίνοντας την ευκαιρία στον αναγνώστη να βιώσει τα συναισθήματα φίλων και συγγενών και ταυτόχρονα να δει τη συνέχεια της ζωής μετά το θάνατο του αγαπημένου προσώπου. Τρία άλλα (Αντίο Ποντικούλη, Η μαμά του Νικολάκη, Το λουλουδόπαιδο) δίνουν έμφαση στο αναπόφευκτο γεγονός του θανάτου, χωρίς να υπάρχουν αναφορές στην προηγούμενη ζωή του ήρωα με το θανάτο. Δύο άλλα (Ο παππούς πετάει, Το φύλλο που δεν ήθελε να πέσει) εστιάζουν στις στιγμές θανάτου του ήρωα., ενώ από το σύνολο των βιβλίων στα περισσότερα φαίνεται η προσπάθεια των ενηλίκων για να υποστηρίξουν συνήθως με θετικό τρόπο, κάποτε όμως και αρνητικά (Η μαμά του Νικολάκη) το παιδί στην επαφή του με την ιδέα του θανάτου. Ακόμη είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλα σχεδόν τα βιβλία υπάρχει η τάση να χρησιμοποιείται ένα λεξιλόγιο ρεαλιστικό, χωρίς να ωραιοποιείται το γεγονός του θανάτου, κάτι που μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η σύγχρονη αντίληψη των βιβλίων για παιδιά που αναφέρονται στο θάνατο είναι να προσπαθούν να εξοικειώσουν το παιδί μαζί του χωρίς όμως να καταφεύγουν σε υπεκφυγές και άσκοπους ωραιοποιήσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bowlby G. (1995). Δημιουργία και διακοπή των συναισθηματικών δεσμών (μτφρ. Π. Στρατή), Αθήνα, Καστανιώτης.
- Γιαννικοπούλου Α. (2005) «Όταν ο θάνατος γίνεται λέξεις και χρώματα στα εικονογραφημένα [αιδικά βιβλία]», Σύγχρονο Νηπιαγωγείο 48 : 76-83.
- Ιωαννίδης Ι. (1982). Παιδαγωγική ψυχολογία, Αθήνα, Δρυμός.
- Κανακάκης Γ. (1989). Βλέπω τα δάκρυά σου, Αθήνα, Libro.
- Kubler-Ross E. (1979). Αυτός που πεθαίνει (μτφρ. Κ.Μιχαηλίδης), Αθήνα, Ταμσός.
- Leshan E. (2003). Μαθαίνοντας να λέμε αντίο στο γονιό που χάνεται (μτφρ. Ε. Νάντσου), Αθήνα, Θυμάρι (4η έκδοση).
- Levasseur J. (2002). «Οι ροδαλές πόρτες του θανάτου. Αναπαραστάσεις του θανάτου στη νεανική λογοτεχνία του γαλλόφωνου Καναδά», Διαδρομές 7 : 177-183.
- Μπάρτζης Γ. (2002). «Παιδική Λογοτεχνία και θάνατος», Διαδρομές 7 : 168-176.
- Raimbault G. (1976). Το παιδί και ο θάνατος. Άρρωστα παιδιά μιλούν για το θάνατο. Προβλήματα της κλινικής του πένθους (μτφρ. Ν.Μπούρα), Αθήνα, Κέδρος.
- Τσιαντής Γ. (1990). Οι αντιδράσεις πένθους στα παιδιά, Αθήνα, Τμήμα Ψυχολογικής Παιδιατρικής-Νοσοκομείο Παιδών «Αγία Σοφία».